

**ҚАЗАҚСТАН
РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
ҚҰҚЫҚТЫҚ САЯСАТ
ТҰЖЫРЫМДАМАСЫНЫҢ
ЖОБАСЫНА
АЛЬТЕРНАТИВТІ
ҰСЫНЫСТАР**

**СОТ ЖҮЙЕСІНІҢ
ДАМУЫ**

2021

**ҚАЗАҚСТАН
РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
ҚҰҚЫҚТЫҚ САЯСАТ
ТҰЖЫРЫМДАМАСЫНЫҢ
ЖОБАСЫНА
АЛЬТЕРНАТИВТІ
ҰСЫНЫСТАР**

**СОТ ЖҮЙЕСІНІҢ
ДАМУЫ**

**Алматы
2021**

Бұл басылым Сорос-Қазақстан Қорының қаржылық қолдауымен «Қоғамдық бастамалар үшін демократиялық тәжірибелердің ортақ кеңістігі: демократиялық саяси тәжірибелер мен механизмдерді дамыту бойынша шешімдер қабылдауға азаматтық қоғамның қатысуына жәрдемдесу» жобасы аясында шығарылды. Бұл басылымның мазмұны авторлардың көзқарасын көрсетеді және міндетті түрде Қордың көзқарасын білдірмейді.

Барлық материалдар пайда табумен байланысты емес әлеуметтік мақсатта пайдаланылады.

I. 2010–2020 ЖЫЛДАРҒА АРНАЛҒАН ҚҰҚЫҚТЫҚ САЯСАТ ТҰЖЫРЫМДАМАСЫНЫҢ ІСКЕ АСЫРЫЛУЫНА ҚЫСҚАША ТАЛДАУ

1. 2010–2020 жылдарға арналған құқықтық саясат тұжырымдамасы Қазақстанның сот жүйесінің ары қарай жүйелі даму әлеуеті бар тиімді сот қорғауын қамтамасыз ету қажеттіліктеріне сәйкестігіне негізделген. Сот жүйесінің дамуы келесі бағыттар бойынша жүргізілді:

- *соттар мен судьялардың мамандануын тереңдету, оның ішінде кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі соттарды дамыту, қылмыстық істер бойынша мамандандырылған соттарды құру, опционалды — салық және басқа да мамандандырылған соттарды құру;*
- *әкімшілік құқық бұзушылық туралы істерді жалпы юрисдикциядағы соттардың қарауына бере отырып, жария-құқықтық дауларды қарайтын әкімшілік сот төрелігі жүйесін құру;*
- *әртүрлі сот инстанцияларының функцияларының қайталануын болдырмау;*
- *сотқа дейінгі іс жүргізудегі сот бақылауының шегін кеңейту;*
- *аралық және арбитраждық соттар жүйесін дамыту;*
- *халықтың сот қызметі туралы ақпаратқа кеңірек қол жеткізуін қамтамасыз ету арқылы сот жүйесінің ашықтығы мен жариялылық деңгейін арттыру;*
- *сот ісін жүргізуде жарыспалылық қағидатын іске асыруға жәрдемдесу мақсатында сот ақпаратын бекітудің заманауи құралдарын енгізу; сот жүйесін жүйелі ақпараттандыру;*
- *судьяларды іріктеу тәртібін жетілдіру, судьялыққа үміткерлерге қойылатын біліктілік талаптарын күшейту (кәсібилік және жоғары адамгершілік қасиеттері); судьялардың судьялық этика кодексінің талаптарын сақтауын сот жүйесінің өз тарапынан қатаң бақылауға алуы, барлық құқық бұзушылықтарға барабар және дереу әрекет ету;*
- *мемлекеттің қаржылық мүмкіндіктерін ескере отырып, соттарды толық қаржыландыру және судьяларды тұрғын үймен қамтамасыз ету, судьяларды әлеуметтік қорғау және соттарды материалдық-техникалық қамтамасыз ету деңгейін арттыру;*
- *мемлекеттік сот орындауымен қатар жеке сот орындаушылар институтын енгізу (сот шешімдерін орындаудың аралас моделі);*
- *сот шешімін орындаудан жалтарғаны үшін жауапкершілікті күшейту, борышкерлерге қатысты шектеу шараларын қолдануды кеңейту, атқарушылық іс жүргізуге процессуалдық сот бақылауын күшейту.*

Осы бағыттарға сәйкес 2010–2020 жылдарға арналған Құқықтық саясат тұжырымдамасында жазылған сот жүйесін дамыту жоспарларының толықтай дерлік орындалғанын растайтын соңғы онжылдықтағы ең маңызды жетістіктерді атап өтеміз. 2018 жылы Жоғарғы Соттың бастамасымен қолға алынған сот төрелігін жаңғыртуға арналған «Сот төрелігінің жеті тасы» бағдарламасын ерекше атап өтуге болады. Ол жеті бөлек (бір-бірімен байланысты) жобаны жүзеге асыру арқылы инновацияның жақсы үлгісіне айналды және соңғы үш жылда оң өзгерістердің драйвері болды.

2. Қазақстан соттардың мамандандырылуын арттырып, мамандандырылған әкімшілік сот төрелігі механизмдерін енгізе бастады. 2010 жылдан бастап эксперимент нәтижелері бойынша ювеналды соттар жүйесі құрылды; қылмыстық құқық саласындағы

мамандандырылған соттар — қылмыстық істер және тергеу соттары құрылды; ал 2021 жылы әкімшілік соттар әкімшілік соттар болып құрылып, бұрынғы әкімшілік соттарға — әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы істер бойынша олардың құзыретіне сәйкес атау берілді. Инвестициялық даулар бойынша Астана қаласының экономикалық және әкімшілік соттары мамандандырылған соттар болып табылады.

Қазіргі уақытта Қазақстанда 411 сот жұмыс істейді:

- мамандандырылған соттарды қоса алғанда, бірінші деңгейдегі 392 сот (аудандық және оған теңестірілген соттар):
- 17 экономикалық сот;
- 20 кәмелетке толмағандар істері жөніндегі сот;
- 18 қылмыстық сот, оның ішінде бір әскери сот;
- 17 тергеу соты;
- 27 әкімшілік құқық бұзушылық істері бойынша сот;
- 21 әкімшілік сот;
- гарнизондардың 5 әскери соты;
- екінші деңгейдегі 18 сот (облыстық және оған теңестірілген соттар, Әскери сот);
- үшінші сатыдағы 1 сот — Жоғарғы Сот.

Осылайша, Қазақстанда бірінші деңгейдегі соттардың үштен бірі (34%) мамандандырылған соттар болып табылады. Салыстырмалы түрде алатын болсақ, Еуропа Кеңесі елдерінде орта есеппен бірінші сатыдағы соттардың 17%-ын мамандандырылған соттар құрайды.

Қазақстанда екінші және үшінші сатыдағы соттарда сот ісін жүргізу түрлеріне сәйкес судьяларды алқалар бойынша мамандандыру енгізілді. Сонымен қатар, судьялардың мамандандырылған құрамдары да құрылуы мүмкін.

3. Қазақстан әртүрлі сот инстанцияларының функцияларының қайталанылуын ішінара жойып, үш инстанциялық сот жүйесіне көшті. 2015–2016 жылдары соттардың инстанциялық құрылымы жеңілдетілді. Өз кезегінде бұл заңды күшіне енген сот шешімін тезірек алуға және құқықтық қатынастарға анықтықты енгізуге ықпал етті. Егер бұрын сот ісі бес сатыда (бірінші — аудандық деңгейде, апелляциялық, кассациялық — облыстық деңгейде және екі қадағалау — Жоғарғы Сот деңгейінде) өтуі мүмкін болса, реформадан кейін, жалпы ереже бойынша, үш процессуалдық инстанция қалды — бірінші (аудандық және оған теңестірілген соттар), апелляциялық (облыстық және оған теңестірілген соттар), кассациялық (Жоғарғы сот). Бірақ бұл идея заңнамада толық жүзеге асырылмайды, өйткені қылмыстық, азаматтық және әкімшілік іс жүргізуде кейбір жағдайларда Бас Прокурордың немесе Жоғарғы Сот Төрағасының наразылығы бойынша сот шешімдерін қайта кассациялық тәртіпте қайта қарау мүмкіндігі қарастырылған.

4. Соңғы онжылдықта Қазақстанда процессуалдық заңнама толығымен жаңартылды. Жаңа Қылмыстық іс жүргізу кодексі және Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекс (процессуалдық бөлігімен) 2014 жылы, Азаматтық іс жүргізу кодексі 2015 жылы қабылданды. 2020 жылы жария-құқықтық даулар бойынша сот ісін жүргізуден басқа, әкімшілік органдардағы іс жүргізу тәртібін реттейтін мүлдем жаңа Әкімшілік іс жүргізу кодексі қабылданды. Соңғы кодекс әкімшілік сот төрелігінің қызмет етуінің процессуалдық-құқықтық негізін қалыптастырды.

5. Қылмыстық процестегі жетістік ретінде 2015 жылы тергеу судьясы институтының енгізілуін және сотқа дейінгі өндірістегі сот бақылауының кеңеюін атауға болады. Тергеу судьясы қамауда ұстауды, кепілді қолдануды, ұйқамаққа алуды, қызметтен шеттетуді, жасырын тергеу әрекеттерін, кейбір тергеу әрекеттерін (тексеру, тінту, алу, жеке тінту, мәжбүрлеп куәландыру); анықтаушының, анықтау органының, тергеушінің және прокурордың әрекеттеріне шағымдарды қарайды, сотқа дейінгі іс жүргізу кезінде жәбірленуші мен куәнің айғақтарын сақтауға береді және т.б.

Қылмыстық сот төрелігі саласындағы тағы бір оң өзгеріс деп бәсекелестіктің іс жүзінде дамуы, атап айтқанда, ақтау үкімдері үлесінің артуын, алқабилер құзыретінің сәл болса да кеңеюін есептеуге болады.

6. Сот жүйесін жедел ақпараттандыру, бір жағынан, соттарда сот істерін басқаруды жеңілдетсе, екінші жағынан, қызметті пайдаланушыларға қосымша қызмет көрсетеді. Соттарда мемлекеттік органдар мен ұйымдардың ақпараттық бағдарламаларымен біріктірілген бірыңғай ақпараттық-талдау жүйесі енгізілді. Сонымен қатар, осы жүйе қолдау көрсететін «Сот кабинеті» сервисі тараптарға сотпен қашықтықтан байланысу мүмкіндігін береді. Істерді бөлу автоматтандырылған. Сот отырыстары аудиовизуалды жазбамен сүйемелденеді. Интернет пайдаланушылары үшін ашық сот актілерінің банкі құрылды. Қағазсыз құжат айналымы жүйесі біртіндеп енгізілуде. SMART COT жобасы аясында электронды сот төрелігі әзірленуде.

Қазақстандық сот жүйесі COVID-19 пандемиясына жақсы қарсы тұрды және сот қызметкерлерінің және сот процесіне қатысушылардың денсаулығына қауіп төндірмей, сот істерінің басым бөлігін онлайн режимінде бейнеконференция арқылы қарауға мүмкіндік алды. Сонымен қатар, қазіргі кезеңде істерді қашықтықтан қараудың кемшіліктерін ескермеуге болмайды: сот қызметін пайдаланушылар байланыс сапасының тиісті деңгейде болмауы; іс материалдарына қолжеткізу мүмкіндігінің жоқтығы; сот отырыстарын өткізудегі қиындықтар; сот отырыстары жариялылығының негізгі қағидатының қамтамасыз етілмеуі; осыған байланысты сот тарапынан процеске қатысушылардың іс жүргізу құқықтарына немқұрайлы қарауы туралы хабарлаған болатын.

7. Сот жүйесінің ашықтығы мен жариялылығы деңгейін арттыру үшін стандартталған ақпараты бар соттардың веб-сайттары бар сот порталы жұмыс істейді. Статистикалық ақпарат беріледі. Соттарда баспасөз қызметтері жұмыс істейді (2020 жылдан бастап олар қызметін байланыс орталығы арқылы үйлестіреді). Әлеуметтік желілерде сот аккаунттары құрылды, олар ақпараттандырумен қатар, пайдаланушылардың өтініштеріне, атап айтқанда сот істерінің жай-күйі туралы жедел жауап беруге пайдаланылады. Кейбір судьялар қоғаммен әлеуметтік желі арқылы да қатынасқа түседі. Азаматтарды ақпараттандыру үшін Жоғарғы Соттың колл-орталығы жұмыс істейді. Танымдық тележобалар да түсірілуде.

Жоғарғы Соттың «Сапалы нәтиже» жобасы аясында бірінші сатыдағы сот шешімдерінің құрылымы нақтырақ және түсінікті болды (бұл жаңашылдық жоғары инстанциядағы соттарды қамтыған жоқ). Судьялар сот шешімдерін ауызша түсіндіруі керек.

8. Судьяларға қойылатын біліктілік талаптары көтеріліп, сот саласындағы кадрларды іріктеу тәртібі күрделене түсті. Судьяның ең төменгі жасы 25-тен 30-ға, заңгерлік қызметтегі еңбек өтілі 2-ден 5 жылға дейін көтерілді. Облыстық және Жоғарғы Сот судьяларының заңгерлік өтілі тиісінше кемінде 15 және 20 жыл немесе судьялық өтілі 5 немесе 10 жыл (Жоғарғы Сот үшін, оның ішінде облыстық соттың судьясы лауазымы үшін 5 жыл болуы тиіс). Сондай-ақ, жоғары моральдық-этикалық қасиеттер мен мінсіз бедел болуы қажет.

Кандидаттың судья болып тағайындалуы үшін біліктілік емтиханын тапсырып, тағылымдамадан өтуі керек (Сот төрелігі академиясының магистратурасының түлектерінен басқа). Судьялық қызметке қабылдау тесті айтарлықтай күрделі және кандидаттарды жан-жақты зерттеуді қамтиды. Заңда көзделген жағдайларда судьялардың, сондай-ақ соттармен (халықпен) өзара іс-қимыл

жөніндегі кеңестердің пікірі ескеріледі. Бұл инновациялар тестілеуден сәтті өтуге қабілетті үміткерлер пайызының айтарлықтай төмендеуіне әкелді. Осыған қарамастан, судья лауазымы тартымды деп танылып, судьялық қызметке орналасуға ниет білдірушілердің қатары күн санап артып келеді.

Бос судья лауазымдарына кандидаттарды іріктеуді Жоғарғы Сот Кеңесі конкурстық негізде жүзеге асырады (бағалау дауыс беру арқылы жүзеге асырылады). Алайда Қазақстан Республикасы Президентінің Парламент Сенатына Жоғарғы Соттың судьясы лауазымына кандидатты конкурстан тыс тәртіпте сайлау туралы ұсыныс енгізуге құқығы бар. Жоғарғы Сот Кеңесі Төрағадан және Қазақстан Республикасының Президенті үш жылға тағайындайтын өзге де адамдардан тұрады. Судьялар Кеңес мүшелерінің кемінде жартысын құрайды. Лауазымы бойынша Жоғарғы Сот Кеңесінің құрамына Жоғарғы Соттың Төрағасы, Бас Прокурор, Әділет министрі, мемлекеттік қызмет істері жөніндегі уәкілетті органның басшысы, Қазақстан Республикасы Парламенті Сенаты мен Мәжілісінің тиісті тұрақты комиссияларының төрағалары кіреді. Кеңес құрамына заңгер ғалымдарды, заңгерлерді, шетелдік сарапшыларды, заң қоғамдастығының өкілдерін қоса алғанда, басқа адамдар да тағайындалуы мүмкін.

9. Сот қауымдастығының судьялардың біліктілік деңгейін тиісті деңгейде ұстауын және судьялардың судьялық этиканы сақтауын бақылауды жүзеге асыратын тиісті құралдары бар. 20 жылға дейінгі судьялық өтілі бар судьялардың кәсіби қызметі келесі көрсеткіштер бойынша жүйелі түрде бағаланады: а) сот төрелігін жүзеге асыру сапасының көрсеткіштері; а) судья этикасының нормаларын сақтау; б) Жоғарғы Сот жанындағы Сот төрелігінің сапасы жөніндегі комиссиядағы еңбек тәртібі (тек қазіргі судьялардан және Жоғарғы Соттың кеңейтілген жалпы отырысында тағайындалған отставкадағы судьялардан тұрады). Судьяны атқаратын лауазымына сәйкес емес деп тану, басқа мамандыққа ауыстыру Бағалаудың теріс нәтижесі болып табылады.

Соңғы үш жылда судьяларды тәртіптік және қылмыстық жауапкершілікке тарту істері айтарлықтай өсті. Судьяларға қатысты тәртіптік істерді қарайтын Сот жюриі Жоғарғы Сот Кеңесінің құрамына кіреді. Жюри алты судьядан, сондай-ақ кеңесу құқығы бар қоғам өкілдерінен және судьялар арасынан Жоғарғы Сот Кеңесінің бір мүшесінен тұрады. Сондай-ақ, Судьялар одағының құрамындағы өзін-өзі басқару ұйымдары ретінде судья этикасы жөніндегі комиссиялар жұмыс істейді, олардың судья этикасы нормаларын бұзған судьяға қатысты Сот жюриінде тәртіптік істі қарауға бастама жасауға өкілеттігі бар.

10. Соттарды қаржыландыру Еуропа елдерімен салыстырғанда айтарлықтай төмен деңгейде жүзеге асырылады. Еуропалық комиссияның сот төрелігінің тиімділігі туралы 2020 жылғы есебі (CEPEJ) (2018 жылғы мәліметтерді пайдалана отырып)¹ Қазақстанның мемлекеттік бюджетінің сот төрелігі жүйесіне жұмсайтын шығыны Еуропа Кеңесінің барлық елдерімен салыстырғанда ішкі жалпы өнім бойынша да, жан басына шаққандағы көрсеткіш бойынша да ең төмен екенін көрсетті. Сонымен қатар, соттар бюджетінің 81%-ы мемлекеттік баж² есебінен жабылса, Еуропа Кеңесі елдерінде орта есеппен — соттар бюджетінің 20%-ы ғана сот алымдары есебінен өтеледі.

Қазақстандағы соттар жан басына шаққанда 4,5 еуро жұмсайды, ал Еуропа кеңесі елдері бойынша орташа көрсеткіш 40,79 еуроны құрайды. Сонымен қатар, Еуропа елдерінің көпшілігіне тән емес, прокуратура органдарын қаржыландыруға (соттарға жұмсалатын сомаға тең), яғни жан басына шаққанда 3,3 еуроға; ал мемлекет кепілдік берген заң көмегіне 0,3 еуро ғана қарастырылған. Қазақстандағы 100 тұрғынға шаққандағы қылмыстық істер бойынша

¹ European judicial systems CEPEJ Evaluation Report, 2020 Evaluation cycle (2018 data), European Commission for the Efficiency of Justice. URL: <https://rm.coe.int/evaluation-report-part-1-english/16809fc058>.

² Басқа мемлекеттік қызметтер үшін емес, сотқа жүгіну үшін төленген алым ғана есепке алынғанына қатысты (басқа мемлекеттерде осылай есептеледі) біздің күмәніміз бар. Қазақстанда мемлекеттік алымнан түскен барлық түсімдер назарға алынған болса, бұл цифрдың салыстыру үшін қолданылуы мүмкін емес.

прокуратураға түсетін салмақ Еуропа елдерімен салыстырғанда әлдеқайда аз екенін атап өту маңызды, бұл прокуратураның қылмыстық сот төрелігі жүйесінен тыс тым көп функцияларды атқаратынын көрсетуі мүмкін.

2018 жылы Қазақстандағы судьяның бастапқы жалақысы жылына 7 680 еуро (Еуропалық Кеңестің басқа елдерімен салыстырғанда ең төмен), ал Жоғарғы Сот судьясының орташа жалақысы жылына 33 600 еуроны құрады (ең төмен емес, мысалы, Албанияда, Арменияда, Әзірбайжанда және Сербияда төмен).

Айта кету керек, Жоғарғы Соттың мәліметінше, 2018 жылмен салыстырғанда, 2020 жылы Қазақстандағы сот жүйесінің бюджеті екі есеге жуық (ұлттық валютада) өсті және судьялардың жалақысына қатысты жағдай сәл жақсарды. Дегенмен, Қазақстанның сот жүйесі Еуропа елдерімен салыстырғанда қаржыландыру жағынан осал.

11. Заңнама мен тәжірибе деңгейінде құқықтық дауларды шешудің баламалы жолдары әзірленді. 2011 жылы «Медиация туралы» Заң қабылданды (делдалдың қатысуымен дауларды сотта да, соттан тыс жағдайда да шешуді реттейді), 2016 жылы «Төрелік туралы» Заң (төрелік соттар туралы және халықаралық арбитраж туралы заңдарды біріктіреді) қабылданды, заң шығарушы ішкі арбитраждық соттарды реттеу мен халықаралық арбитражды ажыратудан бас тартты). 2015 жылғы конституциялық заңға сәйкес, 2018 жылдан бастап «Астана» халықаралық қаржы орталығының аясында Орталық Соты (жалпы ағылшын құқығын қолданады, судьялар британдық судьялар мен адвокаттар болып табылады) және Халықаралық арбитраж орталығы жұмыс істейді.

Азаматтық іс жүргізу кодексінде және Әкімшілік іс жүргізу кодексінде медиация (соның ішінде судья жүзеге асыратын сот медиациясы), сондай-ақ партисипативтік рәсім (адвокаттардың ықтимал көмегімен тараптардың дауды судьясыз келіссөздер арқылы шешуі) сияқты татуластыру рәсімдері қарастырылған. Жоғарғы Соттың бастамасымен «Судья-бітімгер» жобасы жүзеге асырылуда. Бұл ретте, судья-медиатордың іс материалдарын міндетті түрде зерделеуі татуласу перспективасы жоқ істерді шешуді кейінге қалдырады деген пікір айтылады.

Соттарда қаралған істердің саны айтарлықтай қысқарды: 2019 жылғы 3,3 миллионнан 2020 жылы 1,3 миллионға дейін. Бұл жағдайдың себептерінің бірі соттардың талап арыздарды, әсіресе шарттық даулар бойынша, көбінесе дауды сотқа дейін немесе соттан тыс реттеу тәртібін сақтамау фактілеріне сілтеме жасай отырып, жаппай қайтара бастағанында болса керек. Сонымен қатар, егер соттардағы жүктемені қысқарту нақты негіздерсіз жасанды болса, бұл сот төрелігіне қолжетімділікті негізсіз шектеуді көрсетуі мүмкін.

12. 2010 жылдан бастап Қазақстанда сот шешімдерін орындаудың аралас — мемлекеттік-жекеменшік жүйесі дамып келеді. Сот шешімдерін мәжбүрлеп орындау бойынша айрықша мемлекеттік қызмет монополиясыздандырылды. Сонымен қатар, соңғы бес жылда Қазақстанда жеке сот орындаушыларының саны бес есеге артып, қазір 2 мыңнан астам жеке сот орындаушысын құрап отыр. Салыстыру үшін айта кетейік, 400-ден сәл астам мемлекеттік орындаушы қалды.

Бірақ, сонымен бірге, «Келісімшарттардың орындалуын қамтамасыз ету» бөліміндегі Doing Business³ рейтингіне сәйкес, 2020 жылы Қазақстанда сот шешімінің орындалу мерзімі 220 күнді құрады. Бұл Еуропа мен Орталық Азия аймағындағы ең нашар көрсеткіштердің бірі және әлемдік орташа деңгейден төмен (192 күн) екенін атап өткен жөн. Бұл төмен көрсеткіштің себептері қосымша зерттеулерді қажет етеді.

13. Заң үстемдігінің әртүрлі аспектілерін өлшейтін жаһандық рейтингтерде Қазақстан әлемдік рейтингте орта сегментте, ал сот жүйесінің тиімділігі бойынша ең

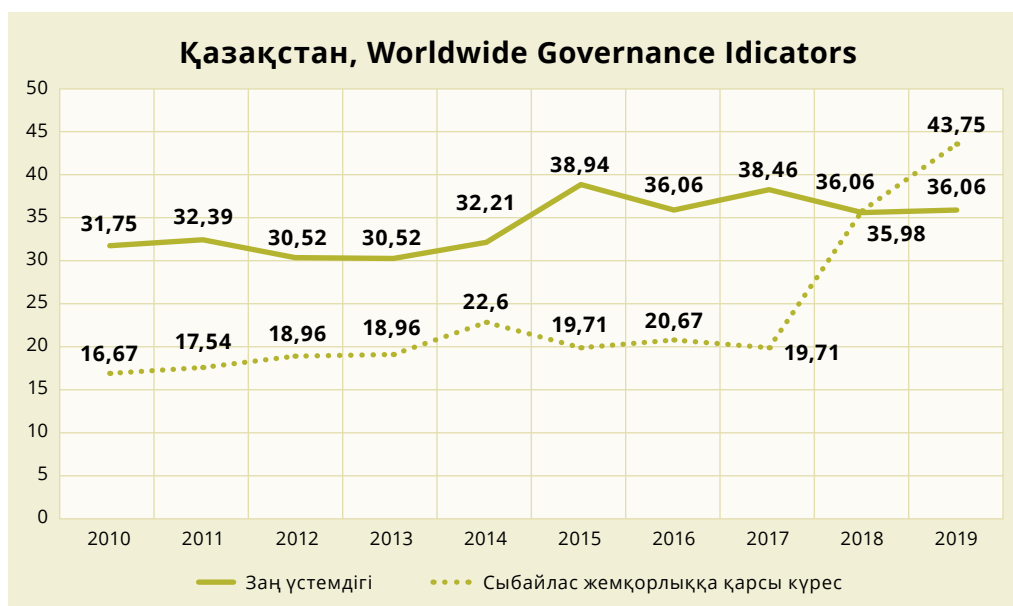
³ Doing Business. URL: <https://www.doingbusiness.org/en/doingbusiness>.

жоғары сегментте тұр. 2020 жылы Дүниежүзілік әділеттілік жобасының Заң үстемдігі индексі (WJP Rule of Law Index)⁴ бойынша Қазақстан 0,52/1 жалпы ұпай жинап, сауалнамаға қатысқан 128 елдің арасында 62-ші орынды және Шығыс Еуропа мен Орталық Азия аймағында 4-ші орынды иеленді. Жеке көрсеткіштерді алатын болсақ, онда «Сыбайлас жемқорлықтың болмауы» индикаторы бойынша Қазақстан әлемдік рейтингте 57-орында (облыс бойынша 3-орын), азаматтық сот ісін жүргізу әлемдік рейтингте 40-шы орында (аймақ бойынша 1-орын), қылмыстық сот ісі әлемдік рейтингте 58-ші орында (аймақ бойынша 5-ші).

Doing Business рейтингі бойынша Қазақстан 2020 жылы 100-ден 79,6 ұпай жинап, 190 елдің арасында 64-ші орынды иеленді. «Келісімшарттардың орындалуын қамтамасыз ету» индикаторы бойынша Қазақстан 100-ден 81,3 ұпаймен 190 елдің арасында 4-орында. Бұл — Еуропа мен Орталық Азиядағы ең жақсы көрсеткіш. Сонымен қатар, сот сапасының индексі (төрт бағыт бойынша сот жүйесіндегі озық тәжірибені енгізу: сот жүйесінің құрылымы мен сот ісін жүргізу, сот істерін қарау тиімділігі, сот жүйесінің жұмысын автоматтандыру деңгейі, дауларды шешудің баламалы әдістері) Қазақстанда 18 ұпайдың 16-сын құрады.

Дүниежүзілік экономикалық форумның 2019 жылғы Жаһандық бәсекеге қабілеттілік индексінде⁵ «Сот билігінің тәуелсіздігі» индикаторы бойынша Қазақстан 100-ден 48,6 ұпаймен 141 елдің ішінде 71-орында; «Дауларды шешудегі заңнамалық базаның тиімділігі» көрсеткіші бойынша — 100-ден 50,9 ұпай жинап, 141-ден 56-орын; «Сыбайлас жемқорлық фактілері» көрсеткіші бойынша — 100-ден 31 ұпай жинап, 141-ден 107-орын.

14. Жалпы алғанда, соңғы он жылдағы реформалар Қазақстанға заң үстемдігін нығайту және сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресте ілгерілеуге мүмкіндік берді. Дүниежүзілік банктің 2019 жылы Дүниежүзілік басқару көрсеткіштерінің рейтингінде⁶ жүргізген мониторингінің нәтижелері бойынша Қазақстан «Заңның үстемдігі» индикаторы бойынша 100 балдық шкала бойынша 36,06 көрсеткішке ие болды (2010 жылы — 31,75); ал «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес» көрсеткіші бойынша 43,75 (2010 жылы — 16,67) көрсеткішке ие болды. Осы көрсеткіштер бойынша Қазақстан 2019 жылы ортақ шекарасы бар мемлекеттердің барлығынан озып шықты («Заң үстемдігі» индикаторынан басқасы, бұл көрсеткіш бойынша тек Қытай ғана жақсырақ).

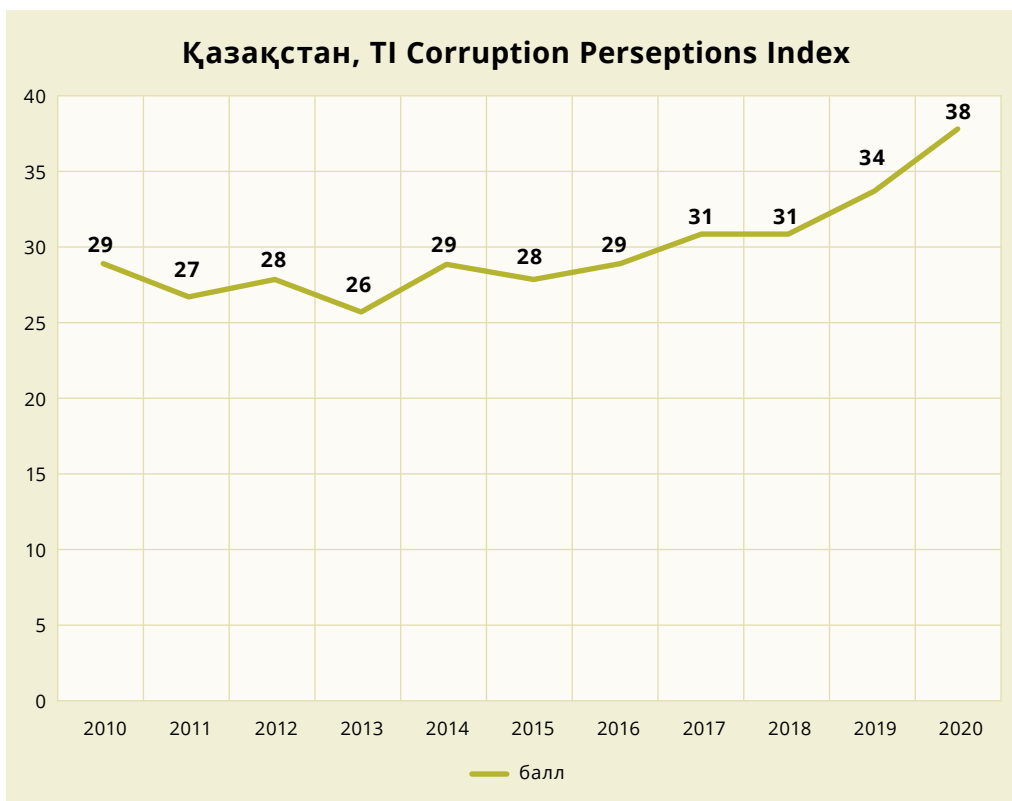

⁴ The World Justice Project (WJP) Rule of Law Index. URL: <https://worldjusticeproject.org/rule-of-law-index>.

⁵ The World Economic Forum. The Global Competitiveness Report 2019. URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport2019.pdf.

⁶ Worldwide Governance Indicators. URL: <https://info.worldbank.org/governance/wgi/Home/Reports>.

Transparency International ұйымының сыбайлас жемқорлықты қабылдау индексі (TI Коррупцияны қабылдау индексі)⁷ 2020 жылы Қазақстан 100-ден 38 ұпаймен (2010 жылы 29 ұпай болған) 180 мемлекеттің рейтингінде 94-орынға шықты. Бұл көрсеткіш бойынша да Қазақстан Қытайды қоспағанда (рейтингте 78-орын) көршілерінен озды.

II. 2030 ЖЫЛҒА ДЕЙІНГІ ҚҰҚЫҚТЫҚ САЯСАТТЫҢ ЖАҢА ТҰЖЫРЫМЫНЫҢ ЖОБАСЫН СЫНИ ТАЛДАУ

Жаңа Құқықтық саясат тұжырымдамасының жобасында әділ сот ісін жүргізу құқығын қамтамасыз ететін жүйенің 10 жылдан кейін Қазақстанда қалай болатыны (қажетті нәтиже) және оған қалай қол жеткізуге болатыны туралы көзқарасты ұсынған жөн. Тұжырымдамада айқындалған міндеттер сот төрелігі жүйесінің заманауи мәселелеріне, үздік жаһандық үрдістерге жауап беруі тиіс, сондай-ақ әзірге теңдесі жоқ, бірақ оларды құрудың алғышарттары бар жаңалықтарды атап өтуге болады.

Мәселелерге келетін болсақ, олар қазіргі уақытта Қазақстандағы сот төрелігі жүйесінің осал тұстары болып табылады:

- *соттар мен судьялардың тәуелсіздігіне және олардың қоғам алдындағы жауапкершілігіне байланысты жағдай;*
- *сот төрелігі жүйесіндегі прокуратураның үстемдігі (атап айтқанда, сот актілерін қадағалауды жүзеге асыру);*

⁷ TI Corruption Perceptions Index. URL: <https://www.transparency.org/en/cpi>.

- *судьялардың кәсібилігі, құқықтық білім сапасы және судьялардың арнайы дайындығы;*
- *соттарға түсетін ауыртпалық және сот қызметтерінің сапасы;*
- *соттар мен судьяларды қаржыландыру деңгейі;*
- *сот шешімдерін орындаудың ұзақ процесі.*

Құқықтық саясаттың 2021–2030 жылдарға арналған тұжырымдамасының жобасында сот төрелігі жүйесінің жекелеген проблемаларын шешудің ішінара шаралары ұсынылған, оларды қысқа мерзімде қолдануға болатын сияқты.

Судьялардың есеп беруіне қатысты Тұжырымдама жобасында судьялыққа кандидаттарды тестілеу процесіне қоғамның қатысуын кеңейту; сондай-ақ судьяларға қатысты тәртіптік жазалау шараларын неғұрлым объективті қолдану үшін сот істерін қарау кезінде заңды өрескел бұзудың негіздерін көрсету.

Біздің ойымызша, судьяларды іріктеу ғана емес, судьяларды қызметте жоғарылату, сондай-ақ оларды тәртіптік жауапкершілікке тарту мәселелерін шешуде азаматтық қоғамның рөлін күшейткен жөн. Бұл рөл тек кеңес берумен шектелмеуі керек. Судьялардың қоғам алдындағы жауапкершілігін күшейту мақсатында Жоғарғы Сот Кеңесінің, кеңесші емес шешуші дауыс құқығы бар басқа да кадрлық және тәртіптік органдардың құрамына азаматтық қоғам өкілдерін енгізу дұрыс шешім бола алады. Тағы бір ұсынылатын шешім —, азаматтық қоғам институттарының дәлелді ұсынымдарын сот әкімшілігі органдары қабылдамай тастаған жағдайда, мұндай шешімдерді осы органдар дәлелді түрде және бірауыздан болмаса да, білікті көпшіліктің мақұлданыуымен қабылдауы тиіс.

Беделді халықаралық сарапшыларды тарту сот билігінің қызмет ету стандарттары мен шешімдерінің сапасын арттыруға, сондай-ақ инвесторлардың сот жүйесіне деген сенімін арттыруға ықпал етеді.

Сонымен қатар, кадр мәселесін әділ шешудің өте маңызды құрамдас бөлігі — судья туралы жан-жақты ақпарат болып табылады. Судья өз отбасының мүліктік жағдайын егжей-тегжейлі жариялауы керек; сот, прокуратура, адвокатура, мемлекеттік органдардың өкілдерімен туыстық байланыстар (мүдделер қақтығысын болдырмау үшін). Судьяның отбасы пайдаланатын құнды мүліктің шығу тегінің заңдылығын дәлелдеу міндеті судьяның өзіне жүктелуі тиіс.

Судьялардың тәртіптік жауапкершілігінің негіздерін нақтылау тек жауапкершілікке ғана емес, судьялардың тәуелсіздігін нығайтуға да ықпал етуі тиіс деп есептейміз, өйткені заңның адалдығы олардың негізсіз тәртіптік жауапкершілікке тартылуына жол бермейді.

Судьялардың кәсіби деңгейін арттыру үшін Тұжырымдама жобасында цифрландыруды ескере отырып, кадрларды іріктеу және жоғарылату жүйесін жетілдіру, атап айтқанда, судьялыққа кандидаттарға біліктілік емтиханын өткізу рәсімдерін, судьяларды конкурстық іріктеу тетіктерін, судья лауазымдарына кадр резервін қалыптастыру тәртібі. Жобада күтілетін өзгерістердің мазмұны көрсетілмегенімен, судьяларды іріктеу және жоғарылату нәтижелерін анықтау үшін объективті көрсеткіштер мен оларды есептеу әдістемесін әзірлеу кадрлық шешімдердің ашықтығына ықпал ете алады.

Сондай-ақ, Тұжырымдама жобасында мынадай ереже бар: » «Болашақта судьяларды іріктеу және ілгерілету жүйесін жаңғыртудың негізгі бағыты — Жоғары Сот Кеңесінің қызметінде судья кадрларын айрықша рекрутингтеуден HR-менеджмент жүйесінің барлық компоненттерін неғұрлым толық пайдалануды қамтамасыз ету жағына қарай біртіндеп жылжуы болуы тиіс». Бұл ереженің мазмұны анық емес және, шамасы, одан әрі нақтылауды немесе қайта өңдеуді қажет етеді.

Тұжырымдамада судьялардың арнайы дайындығына тиісті көңіл бөлінбеген. Оны судьялыққа кандидаттарға және судьялардың біліктілігін арттыруға қолдану қажет. Сот төрелігі академиясында магистрлық білім беру бұл атаққа ие болыпсудья болып жұмыс істей бастағандардың пайызы салыстырмалы түрде аз болғандықтан, сәтті шешім емес сияқты. Сонымен қатар, бұл кандидаттар үшін тағылымдамадан өтуге балама болмауы керек. Білімі мен біліктілігін арттырғысы келетін судьяға судьялардың өтіліне қарай міндетті кредиттер шеңберінде оқытуды таңдау құқығы берілуі керек. Сот төрелігі академиясы конкурс негізінде прокурорларды, адвокаттарды, сот сарапшыларын, психологтарды, ақпараттық технологиялар саласындағы мамандарды біліктілігін арттыруға тарта отырып, білім мен тәжірибенің әртүрлі салаларын біріктіретін пәнаралық тренингтерді ұсыну арқылы осындай тренингтердің жеткізушілерін таңдай алады.

Соттарға түсетін жүктемені азайту және сот қызметтерінің сапасын арттыру мақсатында Тұжырымдама жобасы электронды сот төрелігін одан әрі дамытуға негізделген.

Атап айтқанда, сот актілерін іздестіру және сот істерінің нәтижесін болжау үшін жасанды интеллект енгізу, сондай-ақ «территориялық юрисдикцияны» енгізу ұсынылады.

Электрондық сот төрелігін дамыту — жедел және ресурстарды аз қажет ететін сот төрелігіне жасалған қадам. Бұл ретте электрондық сот төрелігін қолданудың барлық ықтимал тәуекелдерін⁸ ескеру қажет, өйткені оның құралдарын әзірлеу — әділ сот талқылауына құқықтың барлық кепілдіктерінің сақталуына нұқсан келтірмейтіндей жүзеге асырылуы тиіс; сондай-ақ сот талқылауының жариялылығын, ұсталғанның, күдіктінің немесе айыпталушының сотқа жеткізілу құқығын, қорғаушымен әңгімелесудің құпиялылығын т.б. сақталуға нұқсан келтірмейтіндей жүзеге асырылуы тиіс.

«Экстерриториялық соттылық» идеясы қолдауға лайық, өйткені оны іске асыру соттар арасында олардың жүктемесін ескере отырып, автоматтандырылған тәртіпте істерді бөлуге мүмкіндік береді. Бірақ мұндай тетікті тараптар өз істерін олардың жеке қатысуынсыз немесе аудио-бейне байланыс форматында сот отырыстарын өткізуге келіскен жағдайда қолдану керек. Қарапайым істердің кейбір санаттарында заң әдепкі қалпы бойынша іс жүргізудің электрондық нысанын қарастыруы мүмкін.

Сот шешімдерінің дерекқорындағы ақылды контекстік іздеуге негізделген сот шешімдерін болжау құралы процеске қатысушылар үшін де, судьялар үшін де пайдалы болуы мүмкін. Әлеуетті тараптар айқын ұтылатын талабын қоюдан немесе шағыман бас тарта алады, осылайша сотқа артық салмақ түсірмейді. Сонымен қатар, мұндай талдау құралы судьяға тиісті сот тәжірибесін жылдам таңдауға көмектеседі. Бірақ мұндай АТ шешімі міндетті емес, тек көмекші құрал ретінде қабылдануы керек. Өйткені, сот тәжірибесі дами алатындай болуы керек. Соттың жоғарғы соттардың заңды ұстанымдарынан бас тарту мүмкіндігі мойындалуы тиіс, дегенмен, мұндай қадам негізсіз болмауы тиіс.

Соттарды одан әрі мамандандыруға келетін болсақ (Тұжырымдама жобасында да қарастырылған), бұл өз алдына мақсат болмауы керек. Мамандандыру істі шешу сапасын жақсартуға ықпал етеді, бірақ пайдаланушылардың тиісті сотты анықтау процедурасын қиындатады, соттылық туралы даулардың туындауына себепкер болуы ықтимал. Бұл процедураны жеңілдету үшін «бір терезе» қағидасын енгізген жөн — арызды талап-арызды немесе шағымды арыз берушіге қайтармай-ақ, оның соттылығын анықтайтын кез келген сотқа беруге болады. Сондай-ақ, «Сот кабинетінің» болашақ функционалдығы іс бойынша соттылығы бар сотты анықтауда автоматтандырылған көмек көрсете алады.

⁸ Электрондық, оның ішінде қашықтықтағы сот төрелігіне қатысты тәуекелдер туралы толығырақ мына жерден қараңыз: The functioning of courts in the Covid-19 pandemic PRIMER.OSCE ODIHR. October, 2020, p.23-28. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/5/5/469170.pdf>.

Сот жүйесінің тиімділігін арттыру — даму үшін дұрыс таңдалған бағыт. Алайда, сот төрелігінің тиімділігі жөніндегі Еуропалық комиссияның (СЕРЕЈ) мәліметтері бойынша, Қазақстандағы судьялардың (100 мың тұрғынға 13) және сот қызметкерлерінің (100 мың тұрғынға шаққанда 44) санының Еуропа бойынша орташа көрсеткішпен (100 мың тұрғынға тиісінше 18 және 61) салыстырғанда аз екеніне назар аударған жөн. Судьялар мен сот қызметкерлерінің өз міндеттерін сапалы орындауы үшін олардың қажетті санын анықтаудың негізгі әдістемесін әзірлеп, тәжірибе барысында қолданған жөн.

Тұжырымдама жобасында көзделгендей, сотқа іс жүргізу құқықтарын асыра пайдалануға нәтижелі түрде қарсы тұру мүмкіндігін беруге де тиісті назар аудару қажет. Тараптар процессуалдық құқықтарды орынсыз мақсатта пайдаланған жағдайларда, мысалы, процесті кейінге қалдыру, процессуалдық диверсия туындату жағдайларында сот тиімді болып қалуы тиіс. Сонымен қатар, судьялардың жаңа процессуалдық құралдарды теріс пайдалануына жол бермеу маңызды.

Тұжырымдама жобасында ұсынылғандай, сот жүйесін қаржыландыру деңгейін арттыруға сот жүйесі қызметін қамтамасыз етуге республикалық бюджеттен бөлінетін жалпы шығыстардың нақты бекітілген пайызын айқындау әсер етуі тиіс. Бұл тәсіл сот жүйесінің қаржыландыру қажеттілігін анықтаудың объективті тәсілі болмаса да, қазіргі кезеңде барлық мемлекеттік органдарды қаржыландырудың ақылға қонымды ең төменгі пайызын белгілеу соттардың сот шешімдеріне қалыптасқан атқарушы және заң шығарушы органдардан қаржылық тәуелділігін еңсеруге мүмкіндік береді.

Функционалы қылмыстық сот саласының шеңберінен шығып кететін және демократиялық мемлекетте негізделген болуы күмән тудыратын прокуратураға шамадан тыс қомақты қаржы бөлінетініне да назар аударған жөн. Прокуратура мемлекет есебінен адвокаттар тарапынан заңды көмек көрсету жүйесін қайталамауы керек. Прокуратураның қылмыстық емес іс жүргізу түрлеріне қатысуын қысқарту, соттарға құқықтық сипаттағы қорытындыларды ұсыну және сот шешімдерін қадағалау бойынша өкілеттіктерінен айыру — сот билігін және мемлекет кепілдік берген заң тұрғысынан жәрдемдесу жүйесін қаржыландыруға мүмкіндік береді.

Судья қызметінің материалдық кепілдіктеріне келер болсақ, судья сыйақысының мөлшері ақылға қонымды және заң деңгейінде кепілдендірілуі тиіс. Әлеуметтік пакетті (мемлекет есебінен тұрғын үй, жеңілдіктер, артықшылықтар) ақшаға айналдырып, сот сыйақысының мөлшеріне қосқан дұрыс. Шынында да, сырт қарағанда, судьялардың салыстырмалы түрде үлкен көлемдегі жалақымен қоса мұндай жеңілдіктерге ие болуы — заң алдындағы барлығының теңдігі қағидатын бұзудың көрінісі іспетті.

Тұжырымдама жобасында себептері мен мазмұны қосымша нақтылауды талап ететін бірнеше шаралар қамтылған. Мысалы, сот сараптамасын жаңғыртуды жалғастыру және заң қызметтерін институционалдық нығайту қажеттігі туралы мәлімдемелер тым анық емес және мұндай шаралар арқылы шешілуі тиіс мәселелер түсініксіз күйінде қалып отыр.

Тұжырымдама жобасында Қазақстанның заманауи сот төрелігі жүйесіне қатысты маңызды міндеттердің кейбірі назардан тыс қалды. Мәселен, Тұжырымдама жобасында сот тәуелсіздігінің проблемалары (сыртқы да, ішкі де), прокуратураның сот төрелігіндегі басым рөлі, сот шешімдерін орындау мәселелері мойындалмаған және тиісті деңгейде шешілмеген.

Тұжырымдама жобасын іске асырудың күтілетін нәтижесі әлемдік рейтингтер мен индекстердегі белгілі бір көрсеткіштерге қол жеткізу болып табылады (Дүниежүзілік банктің басқару тиімділігі индексі, World Justice Project Rule of Law Index, Transparency International сыбайлас жемқорлықты қабылдау индексі, Дүниежүзілік экономикалық форумның жаһандық бәсекеге қабілеттілік индексі және т.б.). Мемлекеттік саясатты құру кезінде рейтингтің мұндай түрін құрастыру үшін көрсеткіштер мен әдіснаманы ескерген жөн, өйткені бұл оң өзгерістерді және мұндай саясатты жүзеге асырудағы өсу сезімін ынталандыруы мүмкін.

Бірақ рейтингтерде алдыңғы қатарлы орындарға жайғасу нәтиженің емес, прогресті анықтаудың ықтимал жолы екенін түсіну керек. Оның үстіне мұндай рейтингтердің өлшеу көрсеткіштері шектеулі. Прогресті анықтау үшін басқа әдістерді қолдануға болады (социологиялық зерттеулер, статистика және т.б.).

Құқықтық саясат тұжырымдамасын іске асыру нәтижесін сапалы өзгерістерге қол жеткізу деп анықтауға болады. Мысалы, адамдар мен бизнес сенім артатын және әділдік пен қауіпсіздік сезімін қамтамасыз ететін сот жүйесін құру.

Әділет жүйесін дамытудағы жетістіктерді талдау, сондай-ақ 2030 жылға дейінгі Құқықтық саясат тұжырымдамасының ресми жобасына сыни тұрғыдан қарау — Тұжырымдама жобасының тиісті бөлімін жетілдіруге мүмкіндік береді. Жобаны жетілдіру бойынша ұсыныстар Тұжырымдама жобасының тиісті бөлімінің баламалы нұсқасы түрінде ұсынылған.

III. 2030 ЖЫЛҒА ДЕЙІНГІ ҚҰҚЫҚТЫҚ САЯСАТ ТҰЖЫРЫМДАМАСЫНЫҢ ЖОБАСЫНА ҰСЫНЫСТАР

СОТ ЖҮЙЕСІ

2021 жылғы жағдай

Соңғы он жылдағы құқықтық реформалар Қазақстанға заң үстемдігін нығайту және сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресте ілгерілеуге мүмкіндік берді. Заң үстемдігінің әртүрлі аспектілерін өлшейтін жаһандық рейтингтерде Қазақстан сот жүйесінің тиімділігі бойынша позициясын жақсартып, ең жоғары сегментті иеленді. Дегенмен, басқа параметрлер бойынша ол ортаңғы сегментті иеленеді.

Соттарды мамандандыру тереңдетіліп, әкімшілік сот төрелігінің мамандандырылған механизмдерін енгізу басталды. Соңғы онжылдықта процессуалдық заңнама толығымен жаңартылды. Қазақстанда сот шешімдеріне шағымдану мен наразылық білдірудің посткеңестік кезеңінің көп сатылы механизмінен бас тарта отырып, сот шешімдерін апелляциялық және кассациялық қарау жүйесі енгізілді. Құқықтық дауларды соттан тыс шешу құралдары әзірленді. Медиация сот тәжірибесіне белсенді түрде енгізілуде. Сот шешімдерін орындаудың аралас, яғни мемлекеттік-жекеменшік жүйесі әзірленуде.

Қылмыстық процестегі жетістік ретінде 2015 жылы тергеу судьясы институтының енгізілуі және сотқа дейінгі өндірістегі сот бақылауының кеңеюін атауға болады. Бәсекелестіктің іс жүзінде дамуы ақтау үкімдерінің анағұрлым артуына әкелді. Қазылар алқасының құзыреті аз да болса кеңейді.

Сот жүйесін жедел ақпараттандыру соттарда сот істерін басқаруды жеңілдетеді, қызметтерді пайдаланушыларға қосымша қызметтерді ұсынады және сот жұмысының ашық болуына алып келеді.

Судьяларға қойылатын біліктілік талаптары артып, судьяларды іріктеу тәртібі күрделене түсті. Сот қауымдастығының судьялардың біліктілік деңгейін тиісті деңгейде ұстауын және судья этикасын сақтауын бақылау құралдары бар.

Сонымен бірге, келесі мәселелер әзірге өз шешімін тапқан жоқ:

- *соттар мен судьялардың (сыртқы да, ішкі де) тәуелділігі;*

- *сот жүйесінің қоғам алдындағы жауапкершілігінің төмендігі;*
- *судьялардың адалдығы мен кәсібилігінің және арнайы дайындығының жеткіліксіз деңгейі;*
- *сот төрелігі жүйесінде прокуратураның (соттардың функцияларын және заң көмегін біріктіретін) шамадан тыс рөлінің сақталуы;*
- *соттардағы жүктеменің артуы, сот төрелігіне қолжетімділіктің шектелуіне әкелетін қысқарту әрекеттері;*
- *соттар мен судьяларды қаржыландырудың төмен деңгейі;*
- *сот қызметтерінің сапасыздығы;*
- *сот шешімдерін орындау процесінің ұзақтығы.*

2030 мақсаты

Әділдік пен қауіпсіздікке деген сенімге негізделген, адамдар мен бизнестің жоғары сеніміне ие тиімді сот жүйесін құру.

Бұл мақсатқа жетудің көрсеткіштері келесідей:

- *сенім, қызметтерге қанағаттану, сапаны бағалау бойынша соттардың басқа мемлекеттік институттар арасындағы тұрақты жоғары рейтингі (өлшеу әдісі — әртүрлі мақсатты топтарды социологиялық зерттеулер, пайдаланушылардың кері байланысын алу);*
- *заң үстемдігінің әртүрлі аспектілерін өлшейтін әлемдік индекстердегі жоғарғы сегментті иелену және сыбайлас жемқорлықтың болмауы және оны жеңу;*
- *ЖІӨ-нің артуы, Қазақстанның инвестициялық тартымдылығы.*

2030 мақсатына жету шаралары

Тәуелсіз сот

- Сот жүйесінің қызметі мен оны ұйымдастыруды, судьялардың мәртебесін заңға тәуелді реттеуден бас тарту керек. Атап айтқанда, соттардың картасын (желісін), судьялардың сыйақысының мөлшерін, Жоғарғы Сот Кеңесінің және басқа да сот әкімшілігі органдарының жұмыс тәртібін айқындау заңнамалық реттеудің нысанасына айналуы тиіс. Заңда көзделген жағдайларда өз қызметінің ережелерін және жұмыс тәсілдерін сот әкімшілігі органдары өздері бекіте алады.
- Жоғары Сот Кеңесінің рөлін кеңейту, атап айтқанда: судьялардың тәуелсіздігіне төнген қатерлерге қатысты өтініштерін қарау және оларды жою бойынша пәрменді шаралар қабылдау; әділет органдарының бюджетін қалыптастыруға қатысу; соттардың мүдделеріне қатысты заң жобаларын талқылауға қатысу. Кандидаттарды конкурстық іріктеу және қоғамдық пікірталастардан кейін электронды дауыс беру арқылы барлық соттардың судьяларына Жоғарғы Сот Кеңесіндегі судьялар квотасын тағайындау. Кеңес төрағасы оның мүшелерінің көпшілік дауысымен сайланады.
- Жоғарғы Сот Кеңесі мүшелерінің өкілеттіктері басқа, оның ішінде саяси лауазымдардағы (Жоғарғы Сот Төрағасын қоспағанда) қызметті біріктірмей тұрақты негізде (өкілеттік мерзімі ішінде) жүзеге асырылуы тиіс. Прокурорлар, құқық қорғау жүйесінің өзге де өкілдері, Әділет министрі, Парламент депутаттары Жоғарғы Сот Кеңесінің және сот әкімшілігінің басқа органдарының құрамына кірмеуі керек.

- Президент Жоғарғы Сот Кеңесінің ұсынысы бойынша кандидатқа судьяның өкілеттіктерін бір рет береді, ал судьяны басқа сотқа ауыстыруға қатысты (соның ішінде жоғары деңгейдегі, судьялық қызметтен босату) барлық шешімдерді Жоғарғы Сот Кеңесі қабылдайды. Мұндай шешімнің нақты критерийлерінің болмауына байланысты кейбір судьялардың отставкаға кетуін кейінге қалдыру мүмкіндігі туралы ережелер заңнан алынып тасталады.
- Сот төрағаларын осы соттардың судьялары орталықтан емес, қысқа мерзімге өз арасынан сайлайды. Шағын соттарда (төрт судьяға дейін) судьялар кезекпен сот төрағасы қызметін атқарады. Сот төрелігі академиясы судьяларды көшбасшылық және басқарушылық біліктілік бойынша оқытуды қамтамасыз етеді.
- Сот төрағаларының өкілеттіктері өкілдік функциялармен, сот аппаратының қызметін бақылаумен және істерді қарау мерзімдерін, сондай-ақ этика нормаларын сақтаумен шектелетін болады. Судьялардың мамандануын, демалыстар кестесін, сот қызметіне жаңашылдық енгізу жоспарларын бекіту судьялар отырыстарының функциясына айналады.
- Судьяларға қызметі үшін сыйлықақы тағайындау және марапаттау тәжірибесі тоқтатылады. Судьяларға берілетін жеңілдіктер жүйесі тиісті судьялық сыйақыға ауыстырылады.

Қоғам алдында есеп беретін сот

- Жоғарғы Сот Кеңесінің құрамына азаматтық қоғам өкілдерінің айтарлықтай санын енгізу арқылы судьяларды іріктеу, судьяларды жоғарылату, сондай-ақ оларды тәртіптік жауапкершілікке тарту мәселелерін шешудегі азаматтық қоғамның рөлі күшейтілетін болады. Сондай-ақ, беделді халықаралық сарапшыларды тарту сот билігінің шешімдерінің тиімділігі мен сапасын арттыруға мүмкіндік береді.
- Кадр мәселесін әділ шешудің өте маңызды құрамдас бөлігі судья туралы жан-жақты ақпарат болып табылады. Судья өз отбасының мүлкітік жағдайын, сот, прокуратура, адвокатура, мемлекеттік органдардың өкілдерімен туыстық байланыстарын (мүдделер қақтығысын болдырмау үшін) егжей-тегжейлі мәлімдеуге міндетті болады. Мұндай мәлімдемелер жалпыға ортақ болады. Судьяның отбасы пайдаланатын құнды мүлкіттің шығу тегінің заңдылығын дәлелдеу міндеті судьяның өзіне жүктеледі.
- Заңда судьяның тәртіптік жауапкершілігінің (оның ішінде жұмыстан босатудың), оның ішінде кінә түрін нақты және айқын негіздері айқындалатын болады. Жоғары инстанция пікіріне сәйкес келмейтін заңды саналы түрде түсіндіру судья үшін жағымсыз салдар тудырмауы керек.
- Тәртіптік тәжірибе жұртшылық үшін ашық болады (тәртіптік істерді мәні бойынша қарау, әдетте, жария болады, сондай-ақ тәртіптік шешімдер қабылданады) және судья өз іс-әрекетінің салдарын болжай алуы үшін құқықтық сенімділік қағидатына сәйкес болуы керек.
- Жоғарғы Сот Кеңесінің құрылымында судьяның теріс қылықтары туралы өтініштерді алдын ала зерделеу және айыптауды қолдау үшін тәртіптік инспекция құрылады. Тәртіптік іс жүргізу заңмен бәсекелестік пен теңдік қағидаттарында, қорғау және шағымдану құқықтарын сақтай отырып, алдымен Жоғарғы Сот Кеңесінде, содан кейін Жоғарғы Сотта қаралуы тиіс.
- Судьялардың иммунитетін тек сот функцияларын орындауға қатысты қолдану мүмкіндігімен шектеген жөн. Иммунитет судьяны заңды түрде әкімшілік немесе қылмыстық жауапкершілікке тартудан қорғамауы керек. Судьялардың иммунитетін алып тастау өкілеттігі саяси органдардан Жоғарғы Сот Кеңесіне берілуі керек.

Кәсіби судья

- Бос судьялық лауазымдарға конкурс кандидаттардың өтініштері мен олардың рейтингісі бойынша өткізіледі. Байқау жеңімпазы рейтингтегі ең жоғары позиция (ең көп ұпай саны) бойынша анықталады. Үміткерлерді бағалаудың объективтілігін қамтамасыз ету үшін үміткердің сол немесе басқа артықшылығының салмағын нақты анықтайтын шкала әзірленуі керек.
- Сот төрелігі академиясы алдын ала іріктеуден өткен судьялыққа кандидаттар үшін арнайы курстар мен тағылымдамадан өтуді ұйымдастырады. Судья лауазымына баламалы жол ретінде Сот төрелігі академиясының магистратурасы жойылады.
- Сот төрелігі академиясында судьялардың біліктілігін арттыру әр түрлі тренингтер әзірлеу және ұсыну арқылы судьялардың қажеттіліктерін зерделеу негізінде жүзеге асырылатын болады. Біліктілікті арттыру үшін судьялар кредиттер алады, оны олар өз таңдаулары бойынша Сот төрелігі академиясында немесе басқа тренингтерге қатысу арқылы пайдалана алады. Судьяға кәсіби қызметті бағалау нәтижелері бойынша міндетті курстарды аяқтау үшін қосымша кредиттер тағайындалуы мүмкін.

Қолжетімді, әділ және тиімді сот жүйесі

- Цифрландыру процесінде соттардың фронт-офистері соттарға тікелей қол жеткізудің электрондық құралдарын өз бетінше пайдалана алмайтын және қалай пайдалану қажет екенін білмейтін немесе сапалы байланыс мүмкіндігінен айырылған азаматтар үшін кез келген сотқа қашықтықтан қол жеткізу қызметін көрсетуі керек. Дәл осындай қызметтерді халыққа қызмет көрсету орталықтарымен қатар заңгерлер де азаматтарға ақысыз негізде көрсете алады.
- Азаматтық және әкімшілік сот ісін жүргізуде «бір терезе» қағидасы жұмыс істейтін болады; арыз оның юрисдикциясын анықтайтын кез келген сотқа талап-арызды немесе шағымды арыз берушіге қайтармай-ақ берілуі мүмкін. Сондай-ақ, «Сот кабинетінің» болашақ функционалы іс бойынша соттылық соған жататын сотты анықтауда автоматтандырылған көмек көрсетеді.
- Соттардағы жүктемені реттеу мақсатында бос лауазымдарды уақытша толтыру немесе шамадан тыс жүктемені еңсеру үшін құқық саласының оқытушылары мен адвокаттар қатарынан тартылатын «жұмыспен жартылай қамтылған судьялар» институтын енгізу мүмкіндігін қарастырған жөн.
- Жергілікті өзін-өзі басқару деңгейінде сайланған бітімгершілік сот төрелігі институты да ұсақ даулар бойынша халықтың сот төрелігіне қолжетімділігін қамтамасыз ете алады. Бұл мекемеге институт өз тарихи бастауын Қазақстандағы билер сотынан алатындықтан, оған сенім артуға болады.
- Үлгілі (пилоттық) шешім институты енгізіледі, яғни ұқсас талап-арыздар толқыны туындаған жағдайда, Жоғарғы Соттың бір іс бойынша шешімінің негізінде, осыған ұқсас істердің осы іспеттес шешілуіне рұқсат беруі көзделген.
- Қайталама кассациялық қайта қарау құқықтық сенімділік қағидасына сәйкес келмегендіктен жойылады.
- Сот алдында тараптардың теңдігі қағидатын қамтамасыз ету мақсатында, прокуратура процестік заңнамада процеске қатардағы қатысушыға теңестіріледі және сот актілеріне қадағалауды жүзеге асырмайды. Прокуратура, соттардың өзі де адвокаттардың мемлекет есебінен заң көмегін көрсету жүйесін қайталамауы керек.

- Алқабилер соты оның классикалық үлгісіне көшу арқылы одан әрі жетілдірілетін болады, онда алқабилер қылмыс жасаған айыпталушының кінәсі немесе кінәсіздігі туралы мәселені кәсіби судьядан бөлек шешеді. Алқабилер сотының әрекет ету аясы кеңейеді.

Сот саласындағы инновациялар

- Электрондық сот төрелігі құралдарын әзірлеу әділ сот ісін жүргізу құқығының барлық кепілдіктерінің сақталуына нұқсан келтірмей жүзеге асырылатын болады: сот талқылауының жариялылығы (онлайн кездесулерді трансляциялау қолдау көрсетіледі); ұсталғанның, күдіктінің немесе айыпталушының сотқа жеткізілу құқығы (олар қаласа, судьяның алдына шығарылады); адвокатпен әңгімелесудің құпиялылығына құқығы (клиенттің және адвокаттың/өкілдің өтініші бойынша, құпия кеңес алу үшін кездесулерде үзілістер жасалады) және т.б.
- Мүліктік сот шешімдерінің дұрыс орындалуын қамтамасыз ету үшін онлайн-құрал әзірленіп, қолданысқа енгізіледі. Бұл құрал сот пен сот орындаушысының тіркелген мүлікке және банк шоттарына (оларды орындау ұзақтығы борышкерге өз мүлкін жасыруға мүмкіндік беретін жазбаша құжаттарды пайдаланбай) автоматты түрде тыйым салу үшін қолданылатын болады.
- Тараптар өз істерін олардың жеке қатысуынсыз немесе аудио-бейне форматтағы сот отырыстарымен қарауға келіскен істер бойынша «экстерриториалды соттылықты» енгізу олардың жүктемесін ескере отырып, соттар арасында істерді автоматтандырылған режимде жіктеуге мүмкіндік береді. Қарапайым істердің кейбір санаттарында заң әдепкі қалпы бойынша іс жүргізудің электрондық нысанын қарастыруы мүмкін.
- Үкімдердің дерекқорындағы «ақылды» контекстік іздеуге негізделген сотты болжау құралын процеске әлеуетті қатысушылар да, судьялар да пайдаланады.
- Электрондық зияткерлік жүйе арқылы (нақты медиатордың қатысуынсыз) медиация дауды соттың қатысуынсыз шешудің тағы бір баламалы тәсіліне айналады. Жүйе кездесуді қаламайтын дауласушы тараптарға септігін тигізеді, олардың мүдделерін бекітеді және тараптардың тілектеріне негізделген әртүрлі ымыраға келу нұсқаларын ұсынады.
- Орта мерзімді перспективада жасанды интеллект судьяларға сот шешімінің жобасын ұсынатын болады, ұзақ мерзімді перспективада дауларды шешу жасанды интеллект (робот-судья) арқылы жүзеге асырылуы мүмкін, бірақ мұндай шешімге классикалық сотта дау айту мүмкіндігі бар.

2021 жылдың маусымы